

EROTISME Y MEDICINA A L'ESPILL DE JAUCME ROIG

Benvigut MORROS i MESTRES

L' *Espill de Jacme Roig*, escrit el 1460, està dividit en quatre llibres. Després d'un extens prefaci, l'autor comença el primer llibre narrant la mort del seu pare a causa de diverses malalties ("Jove fon hètic; en fi, fenètic; així morí") i la decisió de la seva mare, a qui el seu marit havia deixat tota la seva herència, de fer-lo fora de casa en la més absoluta soledat i pobresa, aconsellant-li diferents oficis (barber, obrer de tintorer, escuder, etc). La manca de recursos va sumir l'autor en una gran malaltia, que el va obligar a recloure's a l'hospital de Clapés: una mena de terciània, que va aconseguir de curar amb una dieta: "Hí mengí blets, cols e brots freds, prou ansalada, mai carn cuinada". Després es va dirigir cap a Catalunya, on va servir com a patge d'un cavaller, de qui va aprendre moltes coses (armes, caça, ball, etc); malgrat això, la muller del seu amo va arribar a estar tan gelosa d'ell perquè el seu fill no era tan hàbil, que li va ordenar a aquest que el matés durant la nit; però el fill del cavaller, en entrar a l'habitació, no va tenir valor per a fer-ho. El marit, en descobrir l'engany, va castigar durament la dona; però va recomanar al seu patge que marxés a un altre lloc. El protagonista davant de tal situació decideix tornar a València per a visitar la seva mare, que s'ha casat amb un xicot que acaba dilapidant-li la fortuna del seu primer marit. En aquesta part l'obra acaba concentrant-se en la estada del narrador a París i en el seu retorn a la Península buscant la protecció d'un padrí seu.

El segon llibre relata les diferents noces del protagonista. Als trenta anys es casa amb una donzella, cosina de la muller del seu padrí. La vida amb la seva primera esposa no és gens fàcil, perquè no rep d'ella el tracte que es mereix: la dona s'orinava al llit i, en quant a les menstruacions, conservava la mateixa camisa sense rentar durant més d'un any; a més, era una clienta assídua dels banyes, els quals devia freqüentar no tant per la higiene, sinó, especialment, per les activitats desenrotllades, com veurem, allà.

El protagonista, al final, va poder aconseguir l'anul·lació matrimonial, després de demostrar que anteriorment la seva muller havia estat casada amb un altre. Aconsellat per un sacerdot, contrau matrimoni amb una vídua, qui tampoc li va fer la vida gens fàcil, en comparar-lo constatement amb el seu anterior marit i en tenir dificultats per a concebre un fill. Amb aquest darrer propòsit va visitar metges i astròlegs, els quals no van poder solucionar el seu problema d'esterilitat. Encara no prou escarmentat de les dones, decideix de casar-se amb una noia, criada en un convent durant vint anys; la noia, després d'engendrar un

nen, es va negar a donar-li de mamar per no fer malbé els seus pits, ni tampoc va voler criar-lo per tal d'evitar els plors nocturns i ocupar-se de la seva higiene. El nen, després de tenir moltes dides, va acabar posant-se malalt i morint: "Sovint revida mudar de dides;/ quantes parides de poc trobaren s'hi remudaren: una dorm massa, l'altra llet grassa, blava, cerosa, e l'altra aigua, altra cabruna [...]"; la mare, arrepenida, imputa la culpa a l'educació que li han donat les monges. Aleshores la dona introdueix un extens relat sobre la seva vida al convent i els consells que allí rebia per part de les diferents monges. Comença narrant diverses anècdotes sobre les monges del convent, les quals es demoraven en els locutoris amb els seus amants, s'escapaven disfressades per la nit, es carregaven a l'abadessa que no les permetia d'absentar-se dels seus dormitoris, intentaven seduir diferents mascles, entre els quals hi figura un metge, i davant seu simulaven grans malalties:

*Altra, també, escometé
un metge, prom de bon renom,
jove polít. Dix en lo llit:
"Io gran mal tinc. Dret a vós vinc.
Sé que'm guarreu prest, si hu voleu"
"On?", dix lo metge. "És en lo fetge?"
"No us ho vull dir; ja presumir
ho deveu vós" Dix colerós:
"Si'l mal no sé, com lo guarré?"
"Adivinau. Tant hi pensau?
Bé sou mal pràctic, més que fleumàtic;
als dir no us puc. Mai haureu suc
si no feneu e no premeu
fort la taronja. Tal és la monja.
Què us dic? Dormiu? Ja no us oiú?"
Ell gens no's mou. "Vós Josef sou,
l'egipcià; valencià
fósseu cuidavan (1).*

La falsa malalta es nega a desvetllar el seu mal i acusa el metge de poc experimentat, alhora que de flemàtic. Convé recordar que, d'acord amb la teoria humoral galènico-hipocràtica, el flemàtic, associat a l'aigua i, per tant, a les qualitats fred més humit, corresponia, des del punt de vista sexual, al temperament més fred però alhora millor capacitat. La monja, després de posar de manifest no només la seva escassa experiència amb les malalties de les dones (en les de la seva condició el mal de mare o malenconia), sinó també en qüestions sexuals (2), recorre a la imatge --molt pròpia en terres valencianes-- de connotacions eròtiques. El "suc", segons recull Pep Vila (3), es va utilitzar com eufemisme del 'semen', mentre el verb "exprèmer" ja té sentits clarament sexuals, com en Suetoni, *Cal.*, XXV, 1 ("noli uxorem meam premere" 'no vulguis exprèmer o apretar la meva dona'(4)); a la taronja (*aureum malum* 'poma

daurada'), per la seva part, tampoc l'hi manquen usos eròtics, segons es recull en diverses cançons castellanes de tradició popular: "Arrojóme las naranjillas/ con los ramos del blanco azar,/ arrojómelas y arrojóselas/ y volviómelas a arrojar" o "Que arrojóme la portuguesilla/ naranjitas de su naranjal,/ que arrojómelas y arrojéselas/ y voviómelas a arrojar"(5). Per últim, la monja compara el metge amb Josep l'egipcià (Gènesi, XXX, 20-24; XXXVII, 2-4, 5-36, etc.), el fill predilecte de Jacob, qui va ser venut com a esclau pels seus envejosos germans, anant a parar a la casa de l'egipcià Putifar, l'esposa del qual es va enamorar d'ell. Malgrat això, Josep es va resistir als requeriments de la seva senyora, que el convidava a dormir amb ella en repetides ocasions (Gènesi, XXXIX, 7-12); la muller de Putifar, en sentir-se rebutjada, va acusar Josep d'intent de violació, i el marit el llença a una masmorra. En les nombroses llegendes perses sobre la figura de Josep es posa de manifest la mateixa característica; la més famosa, el Jussuf und Suleicha de Firdusi (1009-1020), converteix el protagonista en l'espòs de la seva seductora, però portant vida de castedat després de la consumació del matrimoni (6). La monja, doncs, desenganyada, pensant trobar-se amb un metge valencià --potser caracteritzat per la seva fogositat--, rep la visita d'un metge tan cast com Josep l'egipcià. Una altra monja reclamava els serveis del mateix metge, en qui diposita tota la seva confiança per a guarir-la de certs gasos a l'estómac:

Altra's clamava

ab ell sovent. Dix: "Tinc gran vent

en lo ventrell; ab lo donzell

no m'hi trob bé; mostrar-vos he

un jorn l'orina. Ja la madrina

m'ha dat ventoses; són enujoses.

Pus no m'hi fiu, de vos confiu" (pág. 98).

La monja ja s'ha tractat la malaltia, prenent plantes adequades per a això, com "lo donzell" o *arthemisia absinthium* (7) (en castellà "ajenjo"), que s'emprava, entre altres moltes coses, com a antihelmíntic (8), si bé posseïa propietats afrodisíaqües, que explicarien l'estat d'excessiva fogositat de la pacient; la monja, a més, per consell de la llevadora, s'havia fet aplicar ventoses al melic, tal com ho prescrivien els manuals de medicina: "E si el dolor [d'estómac] fuere por ventosidad, fagan sacelación con mijo o con sal, o así: fiervan en azeite de laurel, ruda, castóreo, raíz de aristología e anís, e sea todo majado, e después unten lana, e exprímanla un poco, e póngala sobre el lugar doloroso. Después fagan ventosas que comprehendan el ombligo"(9). El dolor d'estómac, en qualsevol cas, es relaciona amb diverses malalties, entre les quals destaquen les relatives a les de la matriu: "E acontece esso mismo por pasiones [malalties] de la madre, e así de los otros miembros que pueden enviar sus superfluidades al estómago"(10). La monja, en una visita posterior, canvia el rumb de la conversa i de la malaltia, parlant-li d'altres qüestions, com de les dificultats de quedar embarassada i d'altres parts del seu cos ("mugorons" i "mamelles"), per a donar-

li a entendre de què pateix en realitat --sense cap tipus de dubtes-- d'índole sexual.

*Vengué-hi un dia. Ella'l metia
en grans raons de mugorons
e de mamelles què's faran elles
que no s'emprenyen, com fort s'estrenyen
per no ser grosses. Fer altres brosses
de més parença ella comença (pàg. 98).*

El metge, una vegada assabentat de les intencions de la monja, intenta la fugida, però va patir l'atac o encaix sexual de la seva client, durant el qual els seus esperons es van enganxar amb els plecs del vestit de la monja, provocant la caiguda d'ambdós per l'escala:

*Ell conexia bé qué volia;
dix: "Espatxem, qu'a fer havem.
Ha-hi orinal?" "No tinc lo mal"
dix, "on cuidau. Per què cuitau?"
Ell, per fogir, volgué sortir;
la monja'l cuita metent-lo'n lluita;
con l'abraçás, embaraçás
lo seu speró ab lo sacsò
de la gonella; cert la parella
mal se tingueren, abdós caigueren
la scala avall (pàg. 98).*

La monja, a partir de les reflexions anteriors, podia --com interpreten tots els estudiosos de l'obra-- haver fingit el dolor d'estómac; però també podia haver reptat el metge al pronòstic de la seva autèntica malaltia, que, com el mal de mare, segons veurem més endavant, requeria una teràpia sexual, la qual el metge es nega a aplicar. Tals anècdotes, en qualsevol cas, s'han suggerit --sense cap mena de rotunditat-- com possiblement autobiogràfiques: "¿pretenia Roig donar a entendre que eren anècdotes personals?"(11).

La tercera muller del protagonista segueix narrant els escàndols que van protagonitzar les monges amb les què van conviure durant la seva estada al monestir. Moltes d'elles recorren a diversos paranyes per a exclaustrar-se, obtenint butlles dels seus amants --no precisament seglars--, subornant a metges, els quals testifiquen les falses malalties que pateixen: "Mals amagats/ molts articulen, metges tribulen,/ fals testifiquen,/ e qu'ls apliquen/ tenir gran còliques e malencòliques/ congestions" (pàg. 99). La malenconia requeria un tractament terapèutic complex, des de la recerca d'una companyia alegre per al pacient a llargs viatges per països estranys, incloent els creuers per mar i passant per la relació sexual (12). Per aquesta raó, les monges en qüestió, en sortir del convent, recorren món i visiten les habitacions, apostatant, donant a

llum, etc: "[...] ixen defora. Van en mal hora/ de port en port i d'hort en hort,/ de cambra en cambra, fins a l'Alfambra/ tan profanada qu'és Granada;/ adés guarint, adés parint,/ apostatant, scandalizant/ tots los oents e tals veents/ deshonestat [...]" (pág. 99).

La muller del nostre protagonista se centra ara en els consells rebuts per les monges del monestir. La priora li recomanava, en cas de donar a llum fills, envaneir-se i mostrar-se altiva, sense deixar-se dominar per un marit vell, perquè una dona bonica ha de ser "sella/ per al cavall", recordant la dita llatina i castellana: "Uno piensa [‘alimenta’] el bayo y otro lo ensilla", d'evident caràcter eròtic; la sagristana s'adhereix a aquestes observacions, afegint el suggeriment de no ocupar-se de la criança del nen. La priora o abadessa també l'aconsella de tant en tant fingir malalties i procurar-se un metge jove i inexpert per a poder enganyar-lo fàcilment:

Molts pots fingir

*ab genti art: secret, a part
met en l'orina cendra, farina,
oli, clac, llet, algun cuquet
txic del forment; fes cautament
metge sabut, pràctic, astut,
vell no la veja; si la meneja
conexeria, divulgaria
ton artifici. Metge novici
llagotejat e ben pagat
te planyerà e complaurà;
per son jovent no prou sabent,
s'enganyarà, publicarà
que tens grans mals [...] (pàg. 100).*

L'abadessa, per més senyals, introdueix referències al seu passat de donzella, quan "una pus vella" li va ensenyar a ullprendre, sortilegis, la philocaptio ("lligar"), provocar avortaments i simular virginitats. En quant a la philocaptio ('captació per amor'), els metges acostumen recordar l'ofici i la necessitat de recórrer a velles com les descrites per l'abadessa per a guarir la malaltia d'amor: "después vejezuelas le beben traer/ a que le desliguen, que bien saben dello"(13).

La dona encarregada de l'hort s'havia també afegit als consells de les seves companyes, exhortant-la a tenir fills, emparant-se en un famós passatge bíblic ("Creced y multiplicaos") i recordant la famosa maledicció de Jesucrist a una figuera per no haver donat els seus fruits (Marc, XI, 12-14). Es tracta d'un fragment que havia adduït parcialment en un treball presentat conjuntament amb el doctor Vallribera sobre el mal de mare; m'interessa tornar a ell, primer perquè se m'havien escapat matisos de caràcter eròtic i mèdic importants:

*La qui té l'hort,
que dintre sta, apostatà
en lo passat. Ha prou caçat
lo món cercant e trespassant
per Ceca i Meca, la Vila Seca
e Vall d'Andorra, volta d'en Torra
e Santa Creu, per tot arreu
fins Pont truncat. Al lloc sagrat
puis receptada, ben castigada,
me féu membrant fos recordant
del manament del creixement,
multiplicar i augmentar,
lo món omplir, degués complir;
més fent camí com malal
Déu la figuera per no fruitera
ni tenir figa, la llei antiga
qui no paria no consentia
entrar al temple. "Bé saps l'exemple",
dix, "de sent'Ana. Com canya vana,
pòpul, txop, àlber, olm, vern e sàlzer,
qui fruit no fan e al foc van;
com la cugula e com la mula
que fills no sembra, la xorca fembra
és reputada. Si bé stímada
fer vols que vixques, fes que parixques
a quin que for. Ab gran error,
per son dinés aquest has pres
marit ja vell; fes aparell,
si veus te fall, d'un altre gall
millor granat, fet a ton grat;
muda-n'hi tants, fins tant infants
te veges vius. Si't fallen nius,
la cambra mia vull tua sia,
on fer poràs lo que volràs
entrant per l'hort; per ton deport
io t'hi convide. E no t'oblíde
que'l metge mana, per viure sana
la jove plena, de llur colmena
al temps la bresca, ans massa cresca,
cové li tallen; si no hi fallen
de mares mals paroxismals,
precipitant e profocant
mil passions de cor, torçons,
esmortiments, retorciments
espaventables, de gests mirables;*

*llur massa mel se torna fel,
malvat vert. Ajuda't-hi;
mena les cols; si viure vols,
iràs carrera (pàgs. 101-102).*

L'encarregada de l'hort, per més senyals "apostatà", havia recorregut món (des de la Meca fins a Andorra) i té la suficient experiència com per a donar lliçons sobre diversos aspectes de la vida. El primer consell consisteix en la contribució de la dona a la perpetuació de l'espècie, fent-se ressó d'un dels postulats de l'aristotelisme heterodox o averroïsmes llatí i posant com exemple el cas de Santa Anna, qui, mencionada com a model d'esterilitat, va donar a llum la Verge Maria i es va guanyar el reconeixement de tothom (14). En aquest sentit equipara la dona estèril ("la xorca fembra") amb una sèrie de plantes i arbres que, en no donar el fruit desitjat, s'empren per a encendre el foc (15). Al·ludeix al gran error que ha comès la seva deixebla en casar-se o amistançar-se amb un home vell només pels seus diners; però li recomana aparellar-se amb un altre gall millor format, permetent-li la possibilitat d'anar fent permutes, incloent els galls de jovenets impetuosos. El gall, ja antigament, apareix descrit com un animal luxuriós i es converteix ben aviat en metàfora del membre viril, segons pot testimoniar-se en un passatge del Somni de Joan Joan de Jacme Gasull, on es dicta sentència contra els vells per a practicar l'amor:

*perquè lo gall que és mal granat
per a llavor,
molt poc li va ser cantador,
puix no fa pondre;
i per ço es deu lo vell dispondre
en fer tal vida,
sabent que té lo temps a mida;
i, fil per randa
que dels desigs faça comanda
o cessió,
als que hi daran millor raó,
i, amb menys afany,
en poc espai, que ells en tot l'any;
i, en ser de nit,
vagen tantost de taula al llit,
i en bon coïct
reposen bé fins al mati (16).*

Així, la monja --seguint amb la metàfora animal-- li ofereix com a niu la seva habitació per tal que pugui recrear-se amb tot tipus de galls, portant-li a la memòria un consell metge, il·lustrat amb una imatge procedent del món de l'apicultura. La noia ha d'evitar, com a mesura preventiva de l'aparició de certes malalties, l'excessiu creixement de la mel en el seu rusc durant el període en què

les abelles la fabriquen ("al temps la bresca"). El rusc, en efecte, ha d'identificar-se amb l'úter de la dona i la mel amb el flux seminal o semen femení, la retenció o acumulació del qual s'explica com a origen de moltes malalties, casi totes elles relacionades amb un tipus de mal de mare (o histèria) i la malenconia. El Speculum al foderi, brillantment estudiat i editat pel doctor Pere Vallribera, ofereix una descripció similar d'aquest tipus d'alteració a les dones: "E atresí avé a les fembres que-ls tapen los canons ab molta sperma quant los tarda molt el foder, e caen mortes, fredes, sens enteniment negú.

E per aquesta malaltia no y és negun remey si no el foder" (17). Pel què fa al mal de mare, sembla clar que l'autor, en primer lloc, el considera producte de la retenció del semen femení; però, malgrat això, tenint en compte l'origen de la conversa entre la monja i la criada, cal no oblidar la seva relació amb l'embaràs, segons es posa de manifest en diversos textos metges, des del De sterelitate montpellerenc, que entre les seves causes addueix el mal de mare (18). Sembla ser que la matriu --a la què, com hem vist en altres congressos, atribueix una capacitat de moviment, simplement per la seva concepció anatòmica-- podia assentar-se en acomplir la seva funció: la de la fecundació (19). Les diferents malalties del cor (cardiàlgies) esmentades a l'obra, efectivament, poden obeir als símptomes d'aquesta malaltia; però també cap la possibilitat d'explicar-les com a símptomes d'altres malalties, entre les quals hi figura especialment la malenconia, segons ho posa de manifest el Lilio de la Medicina de Gordoni --molt conegut, com veurem, per Jacme Roig--: "E si [la melancolía] viene del corazón, ay tremor y cardiaca pasión" (20). L'observació "llur massa mel se torna fel,/ malvat veri", com conseqüència de la retenció o acumulació del semen femení, podria procedir també de l'obra de Gordoni, malgrat constituir un lloc comú sobre el tema: "Devedes entender que comoquier que la esperma de sí sea templada, pero, quando se corrompe, traspássase en natura de veneno, e por esso quando alguna muger acostumbró a fazer coitu e non lo faze, e corrómpe e cáusase sufocación o arpía e sus semejantes" (21). En quant als símptomes del mal de mare (suffocatio o praefocatio matricis 'estrangulament o ofec de la matriu'), com s'especifica des de Galen i Cels, la malaltia provoca atacs nerviosos (la histèria), convulsions, dificultats respiratòries i desmais, fàcils de confondre amb altres malalties, com l'epilèpsia, la feridura i la litàrgia: "Apártese esta pasión de la epilensia, que en ésta no hay espuma en la boca. E apártase de la aplopesía, que no hay tanta dificultad del resuello, e apártase de la litargia, que no tiene fiebre. E especialmente se conosce que la muger que ha de padecer sufocación de la madre, padecía scotomía e vértigo e dolor de cabeza e siente fumo dañoso, que sube a las partes de arriba e tiene las manos apretadas sobre el vientre e tiene las piernas encogidas. E si la llamaren por su propio nombre bien entienden, pero no pueden responder, e después que pasa el peroxismo, acuérdase de todas las cosas" (Bernardo Gordonio, Lilio de la Medicina, VI, 10). Pel què respecta als gerundis "precipitant e profocant", podríem considerar-los com a exemple d'una iteració sinonímica ('provocant/mil malalties del cor'); no obstant, es tracta de termes tècnics dins de la medicina: profocant està construït sobre el verb praefocare 'ofegar' i el

substantiu praefocatio, amb el mateix sentit que suffocatio, mentre precipitant al·ludeix a una altra malaltia de la matriu, caracteritzada --en un moviment contrari al de la suffocatio-- per la seva caiguda: "La madre se precipita, que algunas veces declina hacia el un lado, e entonces se llama precipitación de la madre, e algunas veces descende hacia las partes de bajo, e llámase caída de la madre" (22); la teràpia, a grans trets, acostuma a ser la mateixa que l'aplicada a la suffocatio, però no s'acostuma a mencionar la relació sexual (23). Si li atorguem als gerundis en qüestió els sentits més tècnics, possiblement hauríem de posar una coma després de profocant: 'si no hi troben mals de mare paroxismals,/ precipitant y profocant ['provocant el moviment de la matriu, bè cap abaix o bè cap a dalt'], mil malaties del cor, mals de ventre, etc'.

La intervenció de la monja hortolana acaba amb una expressió poc clara: "mena les cols". El verb menar, apart de 'conduir, portar', té el sentit de 'treballar la terra', documentat en expressions com "Ara mena la vinya d'en Pere", mentres les cols tenen propietats afrodisiaques i, des de la literatura llatina, per qüestions etimològiques, es va confondre amb la cua (caudis y caulis) i va acabar tenint connotacions eròtiques com a metàfora de l'òrgan sexual masculí, documentat, per exemple, en Lucili ("praecipit caulem testisque una amputat ambo" 'talla la col y amputa un dels dos testicles') i, més tard, en textos mèdics com els Ocho libros de la medicina de Cels, qui possiblement té en ment l'eufemisme grec kaulós ('tija d'una planta') (24): "mena les cols", doncs, no pot significar altra cosa que 'treballa't o fes-te càrrec del cultiu dels penis' (25), perfectament aplicable a una dona que vol evitar d'ésser histèrica.

La tercera part introdueix les lliçons de Salomó, dividida alhora en quatre apartats. En el primer Salomó ofereix, seguint el Lilio de Medicina, com ha demostrat Rossana Cantavella, un consell molt eficaç per a combatre la malaltia d'amor: "Mal de hereós, si'l posseix, sovent guareix, si'l natural e menstrual li fan von veure. Io't vull fer creure quant l'han horrible, fort avorrible, extremadament" (26). A continuació introdueix una reflexió general sobre les femelles: mentres les femelles animals només "Cert temps de l'any/ ab poc afany/ llur mascle spleten,/ sols s'hi jusmeten/ fins que s'emprenyen [...]", les dones "dura tot l'any bon temple", deixant "llur armari [...] sovint ubert/ si als los plau" (pág. 133). L'armari, com convé imaginar i recull Pep Vila en el seu Bocavulvari eròtic, cal identificar-lo com una metàfora de l'òrgan sexual femení (27). Per a il·lustrar aquesta actitud fogosa de les dones recorda el cas d'una dona que es va quedar embarassada als banys públics; però, sorprenentment, l'hi concedeix escàs crèdit, atribuint-lo a un somni d'Averroes. Els establiments dels banys tenien un ús terapèutic (pel mal de mare, l'esterilitat, etc), però també, des de l'antiguetat, constitueix un tòpic de les pràctiques sexuals, on les dones hi entraven castes o verges i hi sortien corruptes, com ho posa de manifest Marcial en un epigrama a propòsit dels famosos banys de Baia a Nàpols:

*Casta nec antiquis credens Laevina Sabinis
et quamvis tetrico tristior ipsa viro
dum modo Lucrino, modo se permittit Averno,*

*et dum Baianis saepe fovetur aquis,
incidit in flammis: iuvenemque secuta relicto
coniuge Penelope venit, abit Helene (I, 63).*

El poeta --més líric-- Properci (Elegias, I, XI) també fa referència als perills dels mencionats banys:

*Tu modo quam primum corruptas desere Baias;/
multis ista dabunt litora discidium,
litora quae fuerant castis inimica puellis:
apereant Banae, crimen amoris, aquae!*

A l'Edat Medieval l'anada als banys amb finalitats eròtiques arriba a ésser també un lloc comú, segons es pot documentar a diversos textos, com el Roman de la Rose (14327-14350) de Jean de Meung o la Fiammeta (V) o el Decameró (II, 6) de Boccacci. Al Renaixement, per exemple, la protagonista de la Lozana Anadaluzà (mamotreto LXI) acompanya a una dona casada als banys, on li pren els anells, fent-li creure que havien entrat en el seu cos; aleshores la Lozana es dirigeix al seu client, molt interessat en la dona casada, lliurant-li els anells per donar a entendre a la dona en qüestió que els hi treia del cos mitjançant la introducció del seu membre viril: la dona va quedar tan contenta, que va demanar a l'home que també l'hi treies el calder que li va caure el pou. Per tant, d'acord amb tots aquests exemples, no resulta gens estrany l'anècdota que comenta Averroes.

L'autor esmenta, a més, els casos de dones que han donat a llum més d'un fill, recordant la llegenda sobre l'àvia de Godofred de Bouillon, que havia tingut set fills en un mateix part. A l'Edat Mitjana, aquests casos només es concebien com la participació en la fecundació de tants homes com nens havien nascut i comprometien enormement la reputació de la mare, qui acostumava a ser acusada d'adulteri i castigada amb la mort a la foguera. Per últim, addueix exemples de les dones que han engendrat monstres i fills sense cap semblança física amb els pares, fent-se ressó d'una idea pseudo-científica difosa especialment a partir de Plini, Història Natural, segons la qual la criatura adoptarà la forma de l'objecte, pintura, escultura que la mare està contemplant o en la que està pensant en el moment de la concepció.

Implícitament el nostre misògin autor --encara que no s'atreveixi a desvetllar-ho--, en el cas de l'engendrament de monstres, podia estar pensant en casos de zoofília (Plini, Història Natural, VII, 2), especialment atribuïts a les dones, com a l'àvia de Godofred, de qui la seva sogra diu al seu fill Eustaqui --aleshores en terres llunyanes, servint al seu rei-- haver donat a llum a set gossos conillers, intentant agreujar el pecat de la seva jove (28).

En el segon apartat Salomó ofereix al protagonista consells per a refrenar la luxúria, entre els que destaquen consells de caràcter mèdic. Apart dels banys --sense especificar si d'aigua freda o calenta--, li imposa una dieta en la que s'exclou el vi, les carns grasses, la llet, els ous, els patatges, les llegums, etc.,

perque multipliquen la sang i l'esperma:

*usa lo bany; rep cascun any
sagnies dues, fes sovint sues
enans del past; per viure cast,
les disciplines; e com te dines,
pa i aigua usa, fins vi refusa
e beu vinagre; lo menjar magre
sols per la vida, ab certa mida,
ans poc que massa. Carn de res grassa,
llet e los ous, potatges, brous,
lo menjar blanc, fa molta sang,
doncs molt sement e moviment;
llegums fomosos són, ventosos,
cuïts e torrats; ventositats
dintre recluses les cornamuses
fan fort inflar, dreçar, sonar [...].*

La dieta es correspon amb l'aconsellada als diferents tractats d'andrologia medievals. Així, per exemple, El libro menor de coitu, a l'igual que el seu text més proper, el Speculum al foderi, inclouen aquests aliments entre els aconsellats per a concitar el desig sexual en les complexions menys afortunades per a la seva pràctica, com els malencònics o colèrics: "adhuc operi, quod et in suo loco colligitur et eo virga erigitur et voluntas accenditur [...] Cibaria autem cepe, baucie, eruce, cicer, sparagi, cardus sarracenicus, poma citri [...] ovi medium, cerebra avium, lac dulce, faseolus [...] panis frumentinus purus [...] caro pecorina, galli, anseres, pecorinum cerebrum, butyrum cum melle, ova perdicum, avium minorum, gallorum testiculi, galline iecur, ficus, uva, melones, musa" (29); esmenten els banys i les sagnies per a eliminar les qualitats causants de la luxúria (calent més humit), associades al temperament sanguini. El passatge, en general, sembla invertir el capítol que Bernat Gordoni en el seu Lilio de la Medicina dedica a la "Poquedat del coitu", oferint com a teràpia diferents tractaments per a augmentar la líbido: "E según esto estorve todas las cosas que enfrían, así como las lechugas e las dormideras e el opio e el mijo e sus semejantes [...] E estorve la sangría e la medicina purgativa e el baño [...] Los cibos que esfuerzan el coitu son éstos; toda carne, los meollos de los pájaros e de las palomas, carnes de cabrito gordas e de los corderos de un año, e gallinas e perdices e faisanes. E sobre todas son los meollos de los pájaros, después los huevos blandos para sorber, e los huevos de los pescados fritos e tomados con leche. De los granos es el trigo descortezado mucho cozido, garbanzos, favas molidas, arroz con la gordura de los riñones de las cabras e leche [...] De las ortalizas, la yerba del huerto e los espárragos e la oruga e los puerros e la lengua de ave [...] Aprovecha eso mismo los nabos e las çanahorias e el vino dulce" (30).

A la literatura es recorria a aquests consells per a complir amb els deures sexuals en una cita amorosa. Podríem adduir molts exemples; però, de moment,

en tenim suficient amb la traducció al català del llibre segon De vetula per Bernat Metge com a Ovidi Enamorat, on el protagonista es banya simplement per raons d'higiene davant una cita tan íntima i important: "Doncs, en lo dia en lo qual aquella nit qui era ampresa devia venir, lavé tot lo meu cors e fiu-me raure la barba e toldre lo pentinil, donant los meus membres a dormir, e cibé mi mateix ous sorbits e abeuré de bon vi e fi [...] la esperansa dels meus delits tornà a mi en meravella; la falla del foch d'amor soptosament s'apagà; ço que lo fetge ab algú abrivament ventós me avia fet engruxar, se langí e caygué de tot en tot [...]" (31). Dintre de la medicina hipocràtico-galènica, el fetge era la seu dels esperits naturals i regia les potències de l'ànima vegetativa: nutritiva, augmentativa i generativa; de la tercera potència en depenia la generació del semen i l'erecció del membre masculí. El protagonista del De vetula, segons ho havia disposat l'alcajota, havia anat a casa de la seva estimada amb les instruccions d'adreçar-se silenciosament cap a l'habitació de la criada, despullar-se i introduir-se dins del llit, on s'hi trobaria la donzella dels seus somnis; però, en lloc d'aquesta donzella, quan a les fosques comença a abraçar a la que creu la seva senyora, se n'adona de forma immediata que el cos al què està abraçant no correspon a una noia de setze anys, sino a una altra molt més gran, provocant, malgrat la preparació inicial, el llanguiment del seu membre, descrit en termes absolutament mèdics.

El quart llibre de l'Espill reproduceix l'època en què el protagonista ha esdevingut vidu, encara pensatiu pels consells que li ha donat Salomó. El narrador ja ha arribat als noranta-cinc anys i, com a bon metge, porta una vida molt saludable:

Per exercici

*de ma persona, alguna stona
io cave'n l'hort per mon deport;
après passege fins que famege.
Dijous, diumenge e dimarts menge
carn sense greix, los tres jorns peix,
l'u aigua i pa; si no'm trob sà
pa i vi vermell (pág. 220).*

Cap al final de l'obra, el narrador acaba adoptant una actitud més moderada en els seus atacs vers la dona. Hem seguit fins aquí les parts més importants de l'obra, centrant-nos en els seus aspectes mèdics, a vegades indissolubles dels eròtics. No només la medicina sinó la pròpia figura del metge es converteix en protagonista de la major part d'episodis de l'obra, sens dubte com a reflex de l'experiència en l'ofici que el seu autor va exercir durant bona part de la seva vida.

NOTES AL TEXT

(1) Jaume Roig, Espill o Llibre de les dones, Edicions 62, MOLC, Barcelona, 1978, pàgs. 97-98; a partir d'ara ens limitarem a consignar les pàgines immediatament després del fragment citat de l'obra.

(2) Vegeu Pep Vila, Bocavulvari eròtic de la llengua catalana, El LLamp, Barcelona, 1987, pàg. 173.

(3) Op. cit. p. 188; a la literatura castellana també es documenta el seu ús, com per exemple en els textos recollits pel P. Alzieu, R. Jammes i I. Lissorgues. "Poesia eròtica del siglo de oro" Barcelona (Crítica) 1983, pp. 245 i 302. "Entre dueñas y casadas/ preguntan doncellas tiernas/ que es aqueso que acostadas/ les meten entre las piernas;/ es largo, liso, redondo/ y con un horado al cabo/ y va de zumo cargado, a descargar en lo hondo.

(4) J. N. Adams, The Latin sexual vocabulary, Duckworth, Londres, 1982, pàgs. 182-183.

(5) Més exemples recull M. Frenk, Corpus de la antiga lírica popular hispànica (siglos XV y XVI), Castalia, Madrid, 1987, pàgs. 785-791; en el Liber de coitu. Tratado de andrología. Anónimo Salernitano, ed. E. Montero Cartelle, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1987, pàg. 90, es menciona les taronjes amargues entre els aliments que disminueixen l'esperma: "Sunt autem que semen minuunt et luxuriam auferunt omnia calida et aperitiva et que solvunt ventositatem [...] Item omnia frigida et conspissancia, ut [...] citrangulum et olera omnia frigida et aquosa nimis".

(6) Vegeu simplement H. Singer, "Joseph in Agypten", Euphorion, 48 (1957), pàgs. 100-120.

(7) El donzell és una planta emprada no tan sols en medicina, sinó també per a la preparació de diversos licors; vegeu P. Vallribera, "Glossari botànic", en Literatura mèdica medieval catalana: "Speculum al foderi". Transcripció i estudis mèdics d'un text del segle XV sobre sexologia, Tesi doctoral dirigida per Jacint Corbella, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1993, pàg. 330.

(8) El metge de Carles Vè, Francisco López de Villalobos, efectivament, ho recomana per a distintes dolències de l'estómac: "Y para el estómago y la opilación/ jarabe de asensios te den a beber" y "Los fumos y sed significan calor;/ y la indigestión y acedia frialdad [...]; si es cáldo dale jarabe acetoso./ jarabe de asensios es muy provechoso" (Sumario de Medicina, 177 y 139-140); el lexicògraf Sebastián de Covarrubias, citant al doctor Laguna, menciona les seves propietats digestives: "Son los asensios gratísimos al estómago, porque despiertan el apetito y confortan la digestión. Majados con yerba buena, levadura y vinagre rosado, y aplicado todo sobre el estómago en forma de emplasto, admirablemente restituyen la gana de comer de mucho tiempo perdida" (Tesoro de la lengua castellana o española, ed. facsímil, Turner, Madrid, 1984, pàg. 160).

(9) Bernardo Gordonio, Lilio de la medicina, V, 3; ed. crítica de la versió espanyola (Sevilla, 1495) per J. Cull y B. Dutton, Madison, 1991, pàg. 217.

(10) Bernardo Gordonio, Lilio de la medicina, ed. cit, pàg. 215.

(11) R. Cantavella, Els cards i el liri: una lectura de l'"Espill" de Jaume Roig, Quaderns Crema, Barcelona, 1992, pàg. 88.

(12) La bibliografia sobre el tema és molt extensa; però, en quant a la teràpia de la malaltia, el millor treball continua essent el de Jean Starobinski, Le traitement de la mélancolie des origenes à 1900, Geiby, Ginebra, 1960; vers. cast. publicada per Acta Psychosomatica, Basilea, 1962, pàgs. 69-73.

(13) Francisco López de Villalobos, op. cit., pàg. 41.

(14) La llegenda de Santa Anna es narra, entre molts altres llocs, a Santiago de la Voràgine, Leyenda dorada, trad. castellana per fray José Manuel Macías, Alianza Editorial, Madrid, 1987, pàgs. 955-956.

(15) Un raonament semblant ofereix Francesc de la Via, Llibre de fra Bernat; el seu protagonista rep les explicacions d'un frare sobre les virtuts o propietats del sant del seu monestir ("Sant Belluget") per a deixar embarassades a dones casades, els marits de les quals semblen incapaços de fer-ho: "D'on més val que, si sens llavor,/ cascú morís;/ car Déu me par que maleís/ antigament/ creatura que nodriment/ no dava en terra,/ e els antic daven gran guerra,/ gitant del temple,/ cells qui no eren de l'exemple/ del donants fruits" (Edicions 62, MOLC, Barcelona, pàg. 264).

(16) Blandín de Cornualla i altres narracions en vers dels segles XIV y XV, Edicions 62 (MOLC, 96), Barcelona, pàg. 369. El lexicògraf castellà Cobarruvias, per exemple, diu de l'animal: "El gallo, por ser tan lascivo y tan continuo a tomar las gallinas, pierde presto sus fuerzas"; tenint en compte aquesta observació s'entén el text jueu atribuït al "Mestre Mossé de Girona" i titulat Lletra santa concernent l'ajustament carnal de marit i muller, III: "[...] la potencialitat del membre es troba en la natura general del cos. Si, doncs, la semença és part de cada part de cada membre del cós de l'home, no està bé que aquest es comporti amb la muller com un gall, puix que aleshores s'enllangueix, llosqueja, tots el seus membres perden la força i vénen a decaïment" (trad. de l'hebreu per E. Feliu, Columna, 1986, pàg. 55).

(17) Cito per l'edició del doctor Pere Vallribera, Literatura mèdica medieval catalana: "Speculum al foderi", Transcripció i estudis mèdics d'un text del segle XV sobre sexologia, tesi doctoral, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1993, pàg. 236; resultaria molt desitjable la seva publicació per la seva acurada transcripció i la quantitat de dades que aporta.

(18) Tractatus de sterilitate. Anónimo de Montpellier (S. XIV). Atribuido a A. Vilanova, R. de Molieris y J. T. Turre, ed. E. Montero Cartelle, Universidad de Valladolid, Caja Salamanca-Soria, Valladolid, 1993, I, x, 2-6, pàg. 102: "Si autem causetur sterilitatem propter suffocationem matricis, procedatur sic. Sciendum tamen quod ista egritudo fit duobus modis. Vel retencione menstruum vel ex ablacione spermatis".

(19) Vegeu M. E. Lacarra, ed., La Celestina, Madison, 1995, pàg. 161, n. 316; tantmateix, en textos de distinta índole, des de la Lozana andaluza (Mamotreto XXIII) a documents parroquials, se

adueix la fecundació i el part com origen del mal de mare. Confr., en aquest sentit, B. Morros y P. Vallribera, El mal de mare desde els seus orígens fins l'època contemporània: medicina y literatura, Quaderns Crema, Barcelona, en preparació.

(20) Bernardo Gordonio, ed. cit., pàg. 105 b.

(21) Op. cit., pàg. 315.

(22) Bernardo Gordonio, Llito de la medicina, VII, 13, ed. cit., pàgs. 317-318.

(23) Francisco López de Villalobos, El Sumario de medicina, 260-261: "Pero si la madre por carne añadida,/ por tela o por llaga padecce clausura/ y es questa cerrada y no tiene salida/ de su nacimiento o de nuevo venida,/ abrirla con hierro es sola su cura;/ mas si está salida y precipitada,/ lo cual Avicena aumento llamó,/ si ha poco y es niña podrá ser curada [...]" (ed. cit., pàg. 115).

(24) Vegeu J. N. Adams, The Latin sexual vocabulary, pàgs. 26-27; i E. Montero Cartelle, "Lengua mèdica y léxico sexual: la constitució de la lengua mèdica", a Tradición e innovació de la medicina latina de la Antigüedad y de la Alta Edad Media. Actas de IV Coloquio Internacional sobre los "textos mèdicos latinos antiguos", ed. M. E. Vázquez Buján, Universidad de Santiago de Compostela, Compostela, 1994, pàg. 213. En quant als banys del quals es parla a continuació, vegeu ara J. Usher, "Quid referam Baias'. Boccaccio e il topos dei bagni", Medioevo Romano, XVIII (1993), pàgs. 105-114.

(25) El lexicògraf Sebastián de Covarrubias recull en el seu Tesoro de la lengua castellana (pàg. 334) el proverbi "No es sino el alba que andaba entre las coles", que explica en termes ambigus: "este proverbio nació de una muger de un hortelano simple, que al veir del alba sintió ruido y le pareció persona que iba a gatas por entre las berzas. La muger le aseguró que era el viento fresco de la mañana que meneava las coles" (comunicació de Andrés); el vent, a la tradició galaico-portuguesa, representa la figura de l'amant, e inclús la perdiu fembra queda embarassada només per el vent que bufa cap a ella procedent del mascle (Bestiario medieval, ed. I. Malaxecheverría, Siruela, Madrid, 1986, pàg. 95).

(26) "E si por aquestas fealdades non la quisieren dejar, saque el paño de la sangre de su costumbre debajo de sí, e muestresélo súbitamente delante su cara, e déle grandes voces diciendo: "Mirá qué tal es tu amiga como este paño" (ed. cit., pàg. 109). Vegeu R. Cantaveila, "Terapèutiques de l'"amor hereos" a la literatura catalana medieval", a Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant/Elx 9-14 de Setembre de 1991), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València, 1993, pàg. 203.

(27) Francesc de la Vila, Llibre de fra Bernat: "e féu-li una gran falsa/ d'un lletovari,/ que li regirà son armari/ per esmiriar" (ed. cit., pàg. 297).

(28) La Gran conquista de Ultramar, ed. L. Cooper, I, Bogotà, Instituto Caro y Cuervo, 1978, pàgs. 81-93; sobre els monstres com a resultat de l'aparellament entre ser humans i bèsties, vegeu A. Paré, Monstruos y prodigios, versió castellana per I. Malaxecheverría, Siruela, Madrid, 1987, pàgs.

64-70, y C. Klappler, Monstruos, demonios y maravillas a fines de la Edad Media, versió castellana de Julio Rodríguez Puértolas, Akaal, 1986, pàgs. 167-178.

(29) Liber minor de coitu, pàgs. 86-89; idèntics consells ofereixen el Constatini liber de coitu. El tratado de andrología de Constatino el Africano, ed. E. Montero Cartelle, Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 1983, caps. XIII y XVI, i l'anònim Speculum al foderi, ed. cit.: "Dich que les viandes ajustades per fer le sperma e créxer-la, que elles són lo fundament del regiment [...] E les viandes son aquestes; ceba, uruga, ciurons cuyts, porros, e la erba del huerto, e les avallanes, e les nous [...] e carn de moltó, e colomins, e ànedes, e carabasses, e los ous dels pardals, e les pàsseres, perdius [...], e-ls collons del polls, e-ls fetges de les gallines grasses [...] e les figues" (pàgs. 242-244).

(30) Ed. cit., VII, 1, pàg. 303; R. Cantavella, art. cit., pàgs. 200-201, relaciona el passatge de Roig amb el tema de la malaltia d' amor a propòsit de la influència de Gordonio: "[...] consells que sols es troben a la tratadística mèdica sobre l'amor hereos" (pàg. 201); però en el capítol sobre el tema el metge de Montpel·lier no addueix per a combatre-la cap dieta ni esmenta els banys ni les sagnies, mentres el seu col·lega Arnau de Villanova, a l'acabar l' últim capítol del seu Tractatus de amore heroico, ed. M R. McVaugh, Barcelona, 1985, addueix els banys en aigua tèbia i fa referència a la importància de la dieta alimentària, si bé no la detalla: "[...] consistit balneum temperatum [...] Medicus laudabili ordinato regimine humorem talem foventem malitiam laboret educere [...]" (pàgs. 53-54). En altres tractats mèdics àrabs, com el Liber continens de Rhazes o el Canon d'Avicena, sí es prescriuen per a la malaltia d'amor els banys en aigua dolça, una dieta moderada i sagnies per a disminuir l'esperit vital (vegeu M. Ciavolella, La malaltia de amor da l'Antiquita al Medioevo, Bulzoni, Roma, 1976, pàgs. 57-58).

(31) Obras de Bernat Metge, ed. Martín de Riquer, Universidad de Barcelona, Barcelona, 1959, pàgs. 100-104.